

Қазіргі заманғы Батыс елдеріндегі зайырлы мемлекет және дін қатынасының үлгілері мен формалары

Аңдатпа. Автордың бұл мақаласында Батыс елдерінің діни бірлестіктер мен мемлекеттің ара-қатынастық үлгілеріне талдау жасалынған. Қазіргі кезде әлемдік тәжірибеде мемлекет пен діннің қатынасына қатысты, әсіресе, зайырлылық ұстанымдарына байланысты нақты ортақ моделдің жоқтығы және осы уақытқа дейін зерттелген жұмыстарда зайырлылық туралы тұжырымдардың көптігі зерттеушілер алдына бұл бағытта әлі де болса тың зерттеулердің қажеттігін көрсетуде. Әсіресе, бұл Батыс елдерінің зайырлылық моделін үлгі тұтып, өз бағдарына алған елдер үшін болашақта кезігетін мәселелердің алдын алуда және зайырлылық қағидаттарының оңды іске асыруда өзекті тақырып болып табылады.

Тақырып аясында еуропаның Италия, Франция, Германия, Ұлыбритания елдері басты назарға алынып, олардың мемлекеттік-конфессиялық қатынастағы ұстанымдарының ұқсастықтары мен өзгешеліктері салыстырмалы-аналитикалық тәсілмен зерделенді. Нәтижеде аталған елдердің осы бағыттағы бірнеше ерекшеліктері мен айырмашылықтары белгілі болды.

Түйін сөздер: Еуропа; зайырлылық; дін; мемлекет; заң.

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-37-47>

Кіріспе. Соңғы екі ғасырда адамзат тарихындағы секуляризация үрдісі белсенді жүріп, нәтижесінде зайырлылық принциптеріне негізделген басқарушылыққа бет бұрған елдердің саны артты. Бұл бағыттың көш басында Батыстың бірқатар елдері ерекше көзге түсті. Дегенмен, Батыстың көптеген елдерінде дін мен мемлекет арасы бөлінгендігіне қарамастан, олардың зайырлылық ұстанымдарында өзіндік ерекшеліктері бар. Аталған ерекшеліктерді ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдау Францияның зайырлылық бағытын үлгі ретінде қарастырған қазақстан қоғамы үшін де маңызды болмақ.

Әр өлкенің өз тарихи және қоғамдық тәжірибелері олардың дін саясаттарына көп ықпал етеді. Сондықтан әр мемлекет өзінің саяси бағытын өрбіту барысында демократия,

негізгі адам құқықтары, дін мен ар-ождан бостандығы сияқты негізгі құндылықтарға қатысты туындайтын қайшылықтың алдын алу үшін өзінің қоғамдық құрамын назардан тыс қалдырмайды. Батыс елдерінің саяси мәдениеті, қоғамдық құрылымы және жалпы ұлттық мәдениеттерінің бір-бірінен айырмашылығы – аталған өлкелердің дін мен мемлекет қатынастарына және зайырлық түсініктеріне, діни мекемелер мен діни білім беруге байланысты заңнамаларына, сондай-ақ, түрлі дін өкілдеріне көзқарастарына да әсерін тигізуде.

Батыс елдерінің ең ірі бірлестігі болып саналатын Еуропа Бірлігіне мүше мемлекеттер халқының дені христиан, алайда әртүрлі бағыттағы христиандықты ұстануымен қатар, басқару жүйелерінде Демократиялық Республикалардан бастап, Федералдық

Республикалар және патшалықтарға дейін кездеседі. Сондықтан Батыс елдерінің дін және мемлекет қатынасының формаларын танымал зерттеушілердің ұсынған классификацияларымен жүйелеуге болады. Ресей зерттеушісі И. Понкин өз еңбегінде зайырлы мемлекеттің «преференциалды» (дін мемлекеттен бөлінгеніне қарамастан бір немесе бірнеше діннің мемлекетте басым мәртебесі бар), «эквивалентті» (діни бірлестіктерді мемлекеттік және қоғамдық өмірде барынша бөлінуіне қол жеткізуге және іс жүзінде барлық діндердің теңдігін қамтамасыз етуге бағытталған), «контаминациялық» (діни құқық нормаларының мемлекеттің құқықтық жүйесіне елеулі ықпал ету мүмкіндігі бар), «идентификациялық» (мемлекет азаматтарының басым бөлігі ұстанатын бір немесе бірнеше конфессиямен әріптестік қарым-қатынасы жасай отырып, конфессиялармен қарым-қатын реттеуге ұмтылады) моделдерін атап көрсетіп, Батыс Еуропа елдерінің басым бөлігін «преференциалды» моделге жататындығын келтіреді [1]. Дегенмен, жоғарыда келтірілгендей Батыс елдерінің әралуандығы олардың арасында қалған үш топқа жататын елдердің де бар екендігін айғақтайды. Осы тұста Батыс елдеріндегі зайырлы мемлекет және дін қатынасының үлгілері мен формаларын талдау барысында Франция, Ұлыбритания, Германия және Италия елдерін алып қарасақ, зерттеу жұмысын ашуға мол мүмкіндік бермек. Өйткені аталған мемлекеттер өзге Еуропа елдеріне қарағанда әлем аренасында ықпалды, зайырлы мемлекет құру тарихы әртүрлі бағытта өрбіген және олардың зайырлылық үлгісі өзге Батыс елдерінің ұстанымдарына әсері мол.

Еуропа елдерінің ішінде дін мен мемлекеттің бөлінуінің қатаң үлгісі Францияға тән. 1789 жылы «Азамат және адам құқының Декларациясы» қабылданған уақытқа дейін католицизм мемлекеттік дін статусына ие болған. Сол себепті қазіргі кезде Франция халқының басым бөлігі христиан дінінің католиктік бағытын ұстанады (елдің 80 % католиктер). Ұлы революция Францияда

жаңа зайырлы мемлекеттің пайда болуына себепші болды. Кейінгі ХХ ғасырдың басына дейін уақытта Францияда шіркеу басшылары мен саяси билікті қолдайтындар арасында Католик шіркеуінің құқықтық орны туралы саяси күрес жүрді. Аталған уақытта елді конституция алдында «мойындалған шіркеулер» жүйесі жұмыс істеді. 1904 жылы «Қасиетті Тақпен» дипломатиялық қарым-қатынастың үзілуіне орай Францияда қазіргі уақытқа дейін қолданыстағы Конституциялық принциптер қалыптасып бекітілді. Осы принциптер Францияда 1905 жылғы «Шіркеулер мен мемлекеттің бөлінуі туралы» Заңда көрініс тапты [2, 33-70 б.]. Аталмыш Заңның қабылдануымен Франциядағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың қазіргі моделін анықтайтын қатаң зайырлы мемлекеттің негізі қаланды.

Елдің дін мен мемлекет қатынастарын анықтайтын негізгі заңнамалары дінмен байланысты сұрақтарды толық регламенттеуге бағытталмаған. 1958 жылғы Франция Конституциясы саясат пен дін қатынастарының құқықтық режимін қысқаша түрде 1 бабында «Франция – зайырлы мемлекет, мұнда дініне қарамастан барлық азаматтардың теңдігі принципі декларацияланады» - деп мәлімделген [3, 79-132 б.]. Оның үстіне Конституция әртүрлі діндерге өзінің қатынасын білдіруден бас тартып: Франция «барлық нанымдарды құрметтейді», - деп мәлімдеді (1 бап). Азаматтардың жеке құқықтары Франция Конституциясы 1789 жылғы Адам және азаматтардың құқықтары Декларациясына және 1946 жылғы Конституцияда қарастырылған. Ол бойынша «Қоғамдық тәртіпті бұзбаса діни көзқарасына байланысты ешкімді де қыспаққа алуға болмайды, тіпті, діни көзқарастар үшін де» деп келтірілген (1789 ж. Декларацияның 10 бабы) [3, 133 б.]. Дін саласындағы жеке құқықтар 1905 жылғы Шіркеулер мен мемлекетті бөлу туралы Заңмен де реттеледі, онда «Республика ар-ождан бостандығын қамтамасыз етеді. Ол дін жолының еркіндігіне кепілдік береді» деп айтылған. Заң ар-ождан бостандығын тек қана

«қоғамдық тәртіптің мүддесі үшін» шектеуге жол береді (1 бап).

Мемлекетте діннің құқықтық мәртебесі Конституцияның және 1905 жылғы Заңның көрсетілген нормаларымен реттеледі. Дінге қатысты мәселелер – заңдар, декреттер және өзге де ережелер бар болған жағдайда соңғы сөз сот шешімдеріне келіп [4, 598 б.]. Сондықтан топ немесе бірлестікті діни ұйым деп санауға және оларға тиісті құқық нормаларын қолдану шеңберін анықтауда, өзге де көп мәселе бойынша шешімдерді соттар өздері қабылдайды. Тәжірибеде Францияда әртүрлі діни топтардың құқықтық мәртебесінің ерекшеліктерін анықтайтын құқықтық нормалардың кешені дайындалған [4, 599-608 б.]. Олар дінге жалпы мемлекеттік бейтараптықтың ұстанымын өзгертпейді. Мемлекеттің саяси жүйесінде конфессионалды-бағдарланған партиялардың орны мен ролін «Шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі» туралы Заңы мен Ассоциациялар туралы 1901 жылғы Заңы және Францияның Конституциясы реттейді. Аталған Заңдар конфессиялық-бағдарланған партияларды құруға және қызмет етуіне ыңғайлы жағдай туындата алмады. Сондықтан Францияда діни партиялар мен қозғалыстардың даму деңгейі төмен. Билік құрылымы қызметіндегі дін қызметкерлерінің өкілеттіктері мемлекеттен шіркеудің қатаң бөліну режимімен анықталады. Бұл дін қызметкерлерінің айрықша саяси мәртебе ие болу мүмкіндігінің алдын алады. Дегенмен, ірі діни қозғалыстардың өкілдері, әсіресе, этикалық мәселелерді қозғайтын әртүрлі парламенттік дебаттарға тұрақты қатысатынын атап өту керек. Діни ұйымдардың саяси қызметі де минимумға дейін шектелген. 1905 жылғы Заңның 19 бабына сәйкес діни ассоциациялардың «мақсаты тек қана дінмен айналысу болуы тиіс», ал діни мекемелер мен ғибадат үйлерінде саяси жиналыс өткізуге тыйым салынған (26 бап).

Франция саяси жүйеде қандай да болмасын діни-идеологиялық элементтің басым болуына жол бермеуге тырысуда. Бұл жерде 100 пайызды нәтижеге қол жеткізді

деп айтуға келмейді, алайда мемлекеттің негізгі ұстанымы мен өзін танытуы осы бағытта болып отыр. Мысалы, 2004 жылы Еуропа Конституциясы жобасын талқылау кезінде Францияның кесімді ұстанымы айрықша көзге түсті. Талқылау барысында Франция Еуропаның тарихи христиандық тамырларына және норма түзуші бағдар ретінде христиандық құндылықтарды ескеретін мәтінді енгізуге қарсылық танытты. Ол жайында Францияның сол кездегі президенті Жак Ширак «зайырлылық ұстанымдары кез келген діннің ресми құжатта көрсетілуіне құп көрмейді» деп мәлімдеді [5]. Діни ұйымдардың қызметін және олардың көшбасшыларын мемлекеттік қаржыландыру 1905 жылғы Заңның 2 бабына сәйкес тыйым салынған: «Республика ешқандай да дінді мойындамайды, төлемейді, субсидия бермейді» деп келтірілген [2, 31 б.]. Өз кезегінде бұл Францияның зайырлылық қағидаттары өзге Еуропа елдерімен салыстырғанда қатаңырақ екендігін аңғартады. Сонымен қатар, дін мен мемлекет қатынасының «эквипотенциалды» моделіне тән деп айта аламыз.

Еуропа елдерінің арасында дін мен мемлекет қатынасы бойынша ерекше моделі Ұлыбританияға тиесілі. Өйткені Ұлыбританияда саясат пен дін қарым-қатынасының конституциялық негізі тарихи процестердің және мемлекеттік биліктің, екі бірдей шіркеудің: протестанттық және католиктік шіркеулердің күресі нәтижесінде қалыптасты. XVII ғасырда ағылшын Парламенті бірқатар құжаттарды, соның ішінде, 1689 жылы Діни төзімділік туралы Акті [6] мен Құқықтар туралы Билл [7], және 1701 жылы Тақ мұрагері туралы Актіні қабылдағаннан кейін Англияқандық Шіркеуге «мемлекеттік шіркеу» мәртебесін белгілейтін жүйе қалыптасты [8].

Ұлыбританияда Англия Шіркеуінің шіркеулік құқығы мемлекеттік құқықтың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Шіркеу соттары шешімдері, әдетте, азаматтық істер бойынша соттардың бақылауында болады. Құқықтың бұл бөлігіне өзгерістерді

қазіргі уақытта Епископтар палатасы, Дін палатасы және Мирян палаталарынан тұратын арнайы орган – Бас Синод енгізе алады. Соңғы екі палата 250 сайланбалы мүшелерден тұрады. Барлық шешімдер үш палата да мақұлдаған жағдайда қабылданады. Осылайша, Синод Англия шіркеулеріне қатысты кез келген мәселе бойынша заңнамалық шешімдер қабылдай алады және олар Парламент заңнамалық актілері сияқты күшке ие.

Дін саласындағы жеке құқықтар мен еркіндікті қамтамасыз ету Британ заңнамасында арнайы құжаттармен бекітілмеген, бірақ та Ұлыбритания Адам құқығы бойынша Еуропалық конвенцияның қатысушысы (АҚЕК) болып табылатындықтан бұл мәселе қалыпқа келтірілуде. 1998 жылы арнайы заңмен (Адам құқығы туралы акті) АҚЕК ережелері Ұлыбританияның ішкі құқықтарының бөлігі болып танылды [9]. Біріккен патшалықтың әртүрлі бөліктерінде жағдай бірдей емес. Егер Англияның аумағында Англия Шіркеуі мемлекеттік болып табылса, Шотландияда Шотландия Шіркеуі мемлекеттік болып табылды [10]. Мемлекеттік шіркеулерден басқа діни бірлестіктерге қатысты қайырымдылық ұйымдары үшін белгіленген жалпы сипаттағы құқықтық нормалар әрекет етпегені. Мемлекеттік емес шіркеулер қандай да болмасын айырықша мәртебеге ие болмады және олар қоғамдық ассоциация ережелері бойынша құрылды. Негізінен діни бірлестіктер өз қатысушылары арасындағы келісім принципі бойынша құрылады. Мемлекеттік шіркеу мен биліктің тығыз ынтымақтастықта болуы мемлекеттік идеологияда діни компоненттердің болуын анық көрсетеді. Барлық мемлекеттік мектептерде дін сабақтары оқытылады. Алдыңғы қатарлы университеттердің теологиялық факультеттерінде басшылық лауазымда тек қана Англия Шіркеуі немесе Шотландия шіркеуінің өкілдері ғана қызмет атқара алады. Британ Мемлекеттің саяси жүйесінде конфессионалды-бағдарланған партиялардың бірқатар партиялар әрекет етеді: Христиандық халықтық альянсы

(Christian Peoples Alliance. Ресми сайты: <http://www.cpaparty.org.uk>), Христиандық социалистік қозғалысы, Христиандық партия (Christian Party. Ресми сайты: <http://www.ukchristianparty.org>), Уэльстік христиандық партия (The Christian Party (Wales), Ресми сайты: <http://www.christianpartycymru.co.uk>), Шотландық христиандық партия (Scottish Christian Party, Ресми сайты: <http://www.scottishchristianparty.org.uk>). Алайда саяси өмірде бұл партиялар мемлекеттік саясатта ықпалды күш бола алмады.

Билік құрылымдары қызметінде дін көшбасшыларының өкілеттігінде патшаның орны ерекше. Ұлыбритания патшайымы Англияның мемлекеттік шіркеуінің басшысы болып саналады. Тақ мұрагері туралы Актіге (1701 ж.) сәйкес тақ мұрагерлері Англия шіркеуіне тиесілі болуы тиіс. Аталған құжат бойынша католиктік діни сенімдегі тұлғалар, католиктермен некеге отырған тұлғалар, сондай-ақ, олардың ұрпақтары британ монархы бола алмайтындығы белгіленеді [11]. Дін көшбасшыларының ерекше өкілеттіктері қатарына Англия Шіркеуінің архиепископтары мен епископтарын тағайындау құқығын жатқызуға болады. 1977 жылы ел үкіметі монархты таңдау мемлекеттік шіркеу ұсынған тұлғалардың қатарынан болуы тиіс деп белгіледі. Англикандық шіркеудің («Рухани лордтар») епископтарының белгілі бір бөлігі Лордтар палатасында отырыс өткізе алады [12, 67 б.].

Ағылшын діни-саяси жүйесінің жоғарыда көрсетілген ерекшеліктеріне сәйкес Англия Шіркеуі белсенді саяси қызмет атқарады. Әскер, түрмелер мен госпитальдарға капелландар әртүрлі діни ұйымдардың дін қызметкерлері қатарынан жалданады. Ағылшын мемлекеті ешқандай діни ұйымды және олардың көшбасшыларының қызметін қаржыландырмайды. Дегенмен, діни ұйымдар үшін кейбір салықтық жеңілдіктер қарастырылған. Англикан Шіркеуіне жасалатын қолдаудың бір түрі бұл – шіркеулердің 80%-ы тарихи ғимараттар қатарына жататындықтан оларды қорғауға мемлекет тарапынан субсидия

бөлінуі. Осылайша, ағылшын мемлекеттік-конфессионалды моделі мемлекеттік шіркеудің болуымен, саясатқа діннің және дінге саясаттың ықпал ету элементінің орын алуымен клерикалды мемлекеттің ерекше қатынастар жүйесін құрайды. Британдық модель қазіргі демократиялық принциптерге бейімделіп, елдің тарихи дәстүрлеріне бағытталған. Сақталған тарихи байланыстар және атрибуттар, мемлекеттік шіркеу мәртебесін қоса алғанда ағылшын моделінде клерикалды элементтері болғанымен, соңғы жылдары оның формалды сипаты артып келе жатқанын және іс жүзінде мемлекеттік-конфессионалды қатынастарда зайырлы қатынастардың күшеюіне ықпал ететін фактілердің артқанын байқаймыз. Мысалы, зерттеуші В.В. Кравчук соңғы кездері Англияда Англикан шіркеуінің қоғамдық ықпалының аз да болса төмендегенін, ал, өзге діни топтардың саны артқандығын келтіреді [13]. Сонымен қатар, Британияның ұлттық әлеуметтік зерттеулер орталығының 2017 жылғы сауалнамасының нәтижесі бойынша респонденттердің 50%-дан астамы атеистерді құраған. Ал, 18-25 жас арасындағы көрсеткіш 71% болып отыр [14]. Яғни, мемлекеттің кейінгі бағытын анықтайтын жас буынның дінге сенуі төмен көрсеткіште болуы болашақта Ұлыбританияның дін мен мемлекет қатынасында тағы да біршама өзгерістердің орын алу ықтималдығының жоғарылығын көрсетеді.

Тақырыпқа арқау болған тағы бір Батыс елі Германияда саясат пен діннің қарым-қатынасының конституциялық негізі ГФР Негізгі заңында бекітілген [3, 168-244 б.]. 3 бапта баршаның діни мен сенімдеріне қарамастан теңдігі, ал 4 бапта ар-ождан және діни сенім еркіндігіне, діни жораларды кедергісіз орындауға кепілдік берілетіндігі жарияланды. Негізгі заңға Веймар Конституциясының дін және діни бірлестіктер қызметінің мәселелерін реттейтін бес бабы (136, 137, 138, 139, 141) енгізілді. Аталған заңның 136 бабы дініне қарамастан жеке және азаматтық құқықтардың қорғалуына кепілдік береді.

Негізгі заңға сәйкес Германияда шіркеу

мемлекеттен бөлінген (137.1 бап), бұл мемлекеттік құрылымның зайырлылық қағидаттарын сипаттайды. Алайда, институционалды бөліну мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы шарттық қатынастардың жасалу мүмкіндігін жол ашады. Сондықтан мемлекеттік-конфессионалды қарым қатынастар жүйесінің құқықтық механизмін егжей-тегжейлі реттеу ісі діни бірлестіктермен жасаған конкордаттар мен шіркеу-мемлекеттік шарттардың бірқатарында өз көрінісін тапты. Осындай келісімдердің кейбірі (Католик шіркеуімен 1933 жылғы Рейхтың конкордаты) халықаралық шарт мәртебесіне ие болды. Мемлекеттің евангел шіркеуімен және католиктік епархиялармен шарттары да халықаралық деңгейдегі шарттарға ұқсас қарастырылды. Көптеген басқа да шағын діни конгрегациялармен жасалған шарттар мен келісімдер де бар. Германия билігінің конфессионалды ұйымдармен жасаған конкордаттары мемлекет пен епископтардың ынтымақтастығын, мемлекеттік мектептер мен университеттердің теология факультеттеріндегі діни білім беру саласындағы ынтымақтастық шартын, әскери капелландар туралы, шіркеудің қоғамдық мәртебесі туралы және діни приходтарды қаржыландыру туралы келісімдерді реттейді [15, 129-130 б.].

Германиядағы діни бірлестіктердің мәртебесі діни бірлестіктерге жария құқық субъектісі мәртебесін алу құқығын беретін Негізгі заңмен (137 бап) реттеледі. Діни бірлестіктердің жария құқықтың корпорациясы мәртебесін мойындай отырып, мемлекет пен діннің автономиялық тәуелсіздігіне кепілдік береді. Германия зайырлы мемлекет болып танылғанымен, Негізгі заңның преамбуласында бірқатар діни-саяси жолдау енгізілген: «Құдай және адамдар алдындағы өз жауапкершілігін сезіне отырып, бірлескен Еуропаның тең мүшесі ретінде барлық әлемдегі бейбітшілік ісіне қызмет етуге зор ықыласымен, өзінің құрылтай билігінің күшімен неміс халқы осы Негізгі заңды қабылдады». Бір жағынан бірлескен Еуропа және барлық әлемде бейбітшілік сияқты

осындай саяси бағдарлар мәлімделсе, екінші жағынан, Құдай алдындағы жауапкершілік нақтыланады. Өз кезегінде бұл Негізгі заңның қатаң зайырлы бағытта еместігін аңғартады. Сондай-ақ, діни элементтерді мемлекеттік білім беру жүйесінен де байқауға болады. Негізгі заңның 7(3) бабына сәйкес мемлекеттік мектептерде (конфессионалды емес мектептерден басқасы) діни сабақтар міндетті. Көптеген мемлекеттік университеттерде конфессионалды-бағдарланған теология факультеттері бар. Германияда діни білім берудің басым көпшілігі христиандық бағытта болғандықтан, христиандықты ұстанбайтындар үшін белгілі бір қиындықтар бар. Мысалы, соңғы уақытта мұсылман елдерінен келген иммигранттар санының өсуіне байланысты ортаға шыққан мәселелерді айтсақ болады.

Германияда екі партия белсенді қызмет атқарады – Германияның христиан-демократиялық одағы (ХДО) және Христиан-социалистік одағы (ХСО) (тек қана Бавария аумағында тіркелген). Осы екі партияның партиялық бағдарламасы христиандық құндылықтарға негізделген. ХДО 1933 жылдан бастап қызмет етіп, елде өте ықпалды саяси күш болып үлгерді. Жалпы сайлаушылардың кемінде 27-35%-нан әрдайым қолдау табады. Ерекше айта кетер жайт, осы партияның төрағалары жеті рет ГФР-ның президенті және бес рет федераль канцлері лауазымын иеленді. Сондай-ақ, қазіргі Канцлер А. Меркель де сайлау кезінде ХДО-на жетекшілік еткен еді. Германияның мемлекеттік құқығында неміс құқықтық жүйесі шегінде дін қызметкерлері, пасторлар және монах ордендері мүшелерінің арнайы мәртебесі жоқ. Сондай-ақ, Федералды конституциялық сот діни ұйым қызметкерлеріне діни қызметтік міндеттер орындағанда мемлекеттік лауазымдарға орналасу құқығынан бас тартуды міндеттейді [15, 144 б.]. Германияда ауруханалар, түрмелер қарулы күштер, полиция және басқа да мемлекеттік мекемелерде дін қызметін жүзеге асыруға рұқсат етілген (Негізгі заңның 141 бабы). Жария құқық корпорациясы ретінде діни

бірлестіктер өздерінің қызметкерлері үшін еңбек қызметінің құрылымы мен нормаларын өздері құрайды. Діни ұйымдардың қызметін және олардың қызметкерлерін мемлекеттік қаржыландыру жүйесі қалыптасқан. Негізгі заңның 137 бабына сәйкес, жария корпорация мәртебесін алған діни қауымдастықтар салық өндіру құқығына ие. Үлкен шіркеулер шіркеу салығынан өздерінің жалпы бюджетінің 80 % шамасына жеткізе алады [15, 141 б.].

Германиядағы саясат пен дін қатынастарының моделін толықтай сипаттай келе, Германия тек ішінара зайырлы мемлекет деп қорытынды жасауға болады. Модельдің өзі кооперациялық деп қабылданды, яғни билік пен діннің ынтымақтастығына негізделген. Тұлғаның діни құқықтары көбінесе христиан бағытының өкілдері үшін қамтылған. Бұл елдегі тарихи және әлеуметтік-саяси процесстердің негізінде қалыптасқан жүйе. Германияның мемлекеттік идеологиясында діни компоненттердің болуы, оқу жүйесінде дін сабақтарының оқытылуы, мемлекеттің саяси жүйесінде конфессионалды-бағдарланған партиялардың белсенділігі, кейбір діни қауымдастықтарға жеңілдіктер қарастырылуы Францияның зайырлы жүйесімен салыстырғанда әлдеқайда жұмсақ, ал, мемлекеттік діннің болмауы және Негізгі заңы бойынша мемлекет пен діннің бөлінуі Англиядан гөрі зайырлы екендігін аңғартады. Сондықтан германияның зайырлылық ұстанымын преференциалды модельге жатқыза аламыз.

Еуропаның тағы бір мемлекеті Италия аумағында католиктік дінді ұстанушылар саны басым. Оның мемлекетпен қарым-қатынасы 1929 жылғы Латерандық келісімдермен бекітілген [3, 273 б.]. Екі Тарап қабылдаған осы келісімдердің өзгеруі Конституцияны қайта қарау жөніндегі қандай да бір тәртіптерді жоққа шығармайды деп танылды (7 бап). 1929 жылғы Келісім Италияның бірігуі және Папа облысының таратылуына байланысты орын алып, ұзаққа созылған «Папа мәселесіне» қатысты даудың ымыралы шешімінің нәтижесінен туындады. Латерандық келісімдер Мемлекет-Ватикан қаласының

құрылуын, қаржы саласында тараптардың қарым-қатынасын реттеуге бағытталған қаржылық конвенцияны қарастыратын шарттардан және Италиядағы католиктік шіркеудің құқықтары мен артықшылықтарын белгілейтін Конкордаттан құралды [16]. Конституцияға сәйкес (8 бап) мемлекет басқа (католиктік емес) діни ұйымдармен шарттық қатынастарға түсе алады. Осылайша биліктің түрлі конфессияларға жіктелген қатынас мүмкіндігі белгіленеді. Конституцияның 8 бабына сәйкес «барлық діни наным-сенімдер заң алдында тең дәрежеде» [3, 274 б.]. Алайда, итальяндық құқықтық жүйенің логикасы сол тең, еркіндік дегеніміз мәртебелердің нақты теңдігін білдірмейді. Сондықтан Италия заңнамалары діни ұйымдарға құқықтық мәртебесіне қарай үш деңгейде қатынасты белгілейді.

Бірінші топты католиктік шіркеу құрайды. Оның айрықша мәртебесі Латерандық келісімдерді мойындаған Конституциямен бекітілген. Кейін 1984 жылы мемлекет пен Католиктік шіркеу арасында Латерандық келісімдерді алмастыратын Вилла Мадама (Villa Madama) келісіміне қол қойылды, [17, 262 б.]. Оған сәйкес кейінгі жылдары жеке сұрақтар бойынша бірқатар арнайы келісімдерге, меншік құқығы, діни білім беру және т.б. қол қойылды. Екінші топты өздерінің конституциялық құқығын пайдалана отырып, мемлекетпен келісімге келген діни бірлестіктер құрайды. Бұл топты алты бірлестік құрады: вальдезиандықтар ұйымы (Tavola Valdese) (1984ж.), Жетінші күн Адвентистер шіркеуі (1986 ж.), «Құдай Ассамблеясы» елулік шіркеуі (1986 ж.), Иудей қауымдарының одағы (1987 ж.), Евангелдік христиан-баптистердің одағы (1993 ж.) және Лютерандық шіркеу (1996 ж.) [17, 262-263 б.]. Сондай-ақ, парламентпен әлі күнге дейін бекітілмеген екі келісім жасалды (Иегова куәгерлері ұйымы және Буддистер одағы). Үшінші топты мемлекетпен ешқандай келісім жасамаған діни бірлестіктер құрайды. Оларға қатысты 1929 жылғы №159 Заң немесе ассоциациялар туралы жалпы құқықтық нормалар әрекет етеді. Мұсылмандар және Иегова Куәгерлері

«артықшылығы жоқ» мәртебесімен үшінші топта болды. Қатынастың мұндай түрлері тиісінше әртүрлі құқықтық мәртебе мен діни бірлестіктердің әралуан мүмкіндіктерін анықтады. Атап айтқанда, діни білім беру және қаржылық жеңілдіктерді алу саласында. Елдегі католиктік шіркеудің ерекше мәртебесі Италияның мемлекеттік идеологиясында діни компоненттердің бар екендігін анық көрсетеді. Католицизммен ерекше мәртебе беретіндіктен ел Конституциясын Премьер-министр С. Берлускони 2010 жылы жазда «католиктік-коммунистік матрицасы» бар екендігін және оның өзгертілуін құптайтындығын мәлімдеген болатын [18].

Италияда діни идеологиядағы саяси партиялар белсенді әрекет етеді. Олардың ең белгілісі – Христианды-демократиялық партия (ХДП), 50 жыл ішінде (1942-1994) өте ықпалды саяси күш болды. ХДП-ның бағдарламасы мен қызметі католиктік құндылықтарға бағдарланған. 1994 жылы бірқатар сыбайлас жемқорлық дауларынан кейін ХДП бірнеше партияларға ыдырады: Италияндық халық партиясы, Италияндық христиан-демократиялық орталығы және ХДП-ның бұрынғы мүшелерінің бірқатарымен құрылған Христиан демократтар және демократ-центристер одағы құрады [19, 27 б.].

Католиктік шіркеудің ерекше мәртебесіне, сондай-ақ, конфессионалдық партиялардың қызметіне қарай Италияның саяси өміріндегі дін қызметкерлерінің ықпалы бар. Дегенмен, дін қызметкерлерінің мәртебесі саяси қызметке қатысуға шектеу қоятын жағдайлар да кездеседі. Мысалы, Италияда дін қызметкерлеріне мэр, нотариус немесе салық жинаушы лауазымына тағайындалуға шектеу қойылған [17, 279 б.]. Италияда Діни ұйымдардың саяси қызметі жоғарыда көрсетілген мемлекетпен жасалған келісімдермен реттеледі. Мысалы, әскер мен түрмелерде капеллан қызметі кең қолданылады. Әскери капелландар қарулы күштер епископтың ұсынысы бойынша Республика Президентінің бұйрығымен тағайындалады. Әскер капелландар мемлекеттік қызметшілер болып табылады,

демек, олар үшін тиісті мемлекеттік қаржыландыру қарастырылған. Түрме капелландары да мемлекет қамтамасыз етуде [17, 278 б.]. Діни ұйымдар және олардың көшбасшыларының қызметін мемлекеттік қаржыландыру діннің құқықтық мәртебесінің үш қабатты жүйесінің негізінде жүзеге асырылады. Мемлекетпен келісімге қол қойған конфессиялар екі канал арқылы қаржылық қолдау алуға мүмкіндікке ие. Біріншіден, салық төлеушінің еркі бойынша бөлінетін Италияның барлық азаматтарынан ұсталынатын 0,8% табыс салығы. Екіншіден, келісім жасаған Католиктік шіркеу және басқа да деноминациялар Діни басқарманы қолдаудың орталық институты немесе осы секілді басқа деноминация мекемелерінің пайдасына жиналатын 1.032.91 евроға дейін салық табысы арқылы [17, 273-277 б.].

Мемлекет пен шіркеу қарым-қатынасының италияндық моделін толықтай сипаттай келе, оны жартылай секулярлы және конфессионалды-бағдарланған деп санауға болады. Жеке еркіндікке кепілдік берілсе де, бірақ конфессиялардың нақты тең құқылы болмауынан қайшылықты пікір туындайды. Бәлкім, сондықтан Милан университетінің профессоры С. Феррари: «Бостандық (яғни, әрбір деноминация үшін арнайы реттеу мүмкіндігінің) пен теңдіктің (яғни, барлығының құқықтар мен міндеттерінің жалпы жиынтығы қажеттілігінің) арасындағы дұрыс қатынас қазіргі даму кезеңіндегі италияндық шіркеу құқығының орталық мәселесі болып табылады» деп тұжырымдайды [17, 263 б.].

Қарастырылған Еуропа елдеріндегі мемлекет пен діннің өзара іс-қимыл моделін талдауды қорытындылай келе, Италия, ГФР, Ұлыбритания ұстанымдары «бөлекпіз, бірақ бөтен емеспіз» деген қағидаға негізделеді. Яғни, мемлекеттің Заңнамалары христиандық шіркеуге ерекше көңіл бөледі. Бірақ діни ұйымдардың құқықтық мәртебесі әр модельде ерекшеленеді. Неміс және италиян моделдері бір діни бірлестіктермен ынтымақтастық, ал екіншілерімен төзімділікпен, құрметпен қарым-қатынас негізінде діни ұйымдарға

жекеше қатынас принципімен іске асырады. Ағылшын моделі дінді мемлекеттік және мемлекеттік емес деп бөліп қарайды. Француздық модель үзілді-кесілді зайырлылық негізінде барлық діндерге тең жағдай белгілеу, яғни саяси өмір саласынан барлық діндерді бөлу және алыстату. Осы белгісі бойынша француз моделін, әдетте, сепарациялық, неміс және италияндықты кооперациялық, ағылшындық – мемлекеттік дін моделдері ретінде сипатталады.

Дінді қаржылық қолдау саласында да айырмашылықтар байқалады. Германия мен Италияда мемлекеттен айтарлықтай қаржылық қолдау алады, ал, Англия мен Францияда бұл субсидиялардың көлемі аздау. Дін өкілдерінің мәртебесіне сай саяси үрдістерге қатысу мүмкіндігі Англияда тікелей лордтар палатасына қатыса алса, Францияда ондай мүмкіндік жоқ. Конфессионалды-бағдарланған париялардың рөлі Ұлыбритания мен Францияда белсенділігі төмен болса, ГФР мен Италияда белсенді. Еуропа елдерінің мемлекеттік-конфессионалдық парадигманың осындай әралуандығына қарамастан зерттеуші С. Феррари ұлттық бірыңғай еуропалық модельдің ортақ белгілерін атап көрсетеді. Ол жалпыеуропалық моделдер құралатын 3 принципті бөліп көрсетеді: діни сенім бостандығындағы жеке құқықтың қорғалуы; діни мәселелерде мемлекеттің араласпауы және діни қауымдардың тәуелсіздігі; мемлекет пен діни қауымдар арасындағы «сайлау» ынтымақтастығы [20]. Еуропа мемлекеттерінің мемлекеттік-конфессионалды қатынастарының эволюциясы мен трансформациясын қарастыра отырып, әртүрлі бағытта бірнеше үрдістерді біріктіретін жалпы ерекшеліктерді атап өтуге болады. Бірінші жағынан, жалпы еуропалық құқық, барлық төрт мемлекеттің ішкі құқығы сияқты дін саласындағы жеке құқықтар мен бостандықтарды нығайту және бекіту жолымен келеді. Екінші жағынан – дін мәртебесін, мемлекеттік реттеу үрдісі күшеюде, ең алдымен, мұсылмандардың саны артуынан ортаға шыққан «ислам мәселесін» күн тәртібіне айналуына байланысты.

Еуропа елдері үшін қазіргі кезеңде бірінші кезекте Еуропа діни, ұлттық және өркениетті сәйкестікті сақтап қалуға тырысушылық тән.

Қорытынды. Еуропалық тәжірибенің салыстырмалы талдауынан тағы бір маңызды қорытынды жасауға болады, бұл белгілі бір дінді ұстанудың өзі әртүрлі модельге әкелуі мүмкіндігін көрсетті. Іс жүзінде барлық қарастырылған мемлекеттер бұрын католицизмнің орасан әсерінде болған. Франция мен Италия халқының көпшілігі бұрынғы кездегі сияқты қазір де рим-католик бағытын ұстанушылар. Алайда бұл елдердің

моделі бір-бірінен ерекшеленеді. Англия мен Германия – бұл елдерде протестанттық бағыттағы христиандық конфессиялар нық орныққан. Дегенмен, бір жағдайда біз – мемлекеттік шіркеу моделін, ал екінші жағдайда – кооперациялық моделді көреміз. Сондықтан егер модель нысаны тарихи алғышарттармен анықталады деп қабылдасақ, онда бұл алғышарттар екі дәстүрдің интеграциясында – христиандық және ағартушылық кезеңнің тамыры мен елдің жалпықұқықтық мәдениетінің дамуымен анықталады.

Әдебиеттер тізімі

1. Понкин И.В. О типологии светских государств [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <http://ido-rags.ru/?p=7741> (Дата обращения: 03.09.2019)
2. Понкин И.В. Столетие французского закона о разделении церквей и государства / И.В. Понкин. - Москва: Издательство Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. - 78 с.
3. Маклаков В.В. Конституции зарубежных государств / В.В. Маклаков. - Москва: Волтерс Клувер, 2010. - 656 с.
4. Робберс Г. Государства и религии в Европейском Союзе Государство и церковь во Франции / Г. Робберс - Москва: Институт Европы РАН, 2009. - 720 с.
5. Низамутдинов А. Президент Франции Жак Ширак высказался против включения в будущую европейскую конституцию упоминания о христианстве [Электрон.ресурс]. – 2004. – URL: <http://www.rian.ru/politics/20040602/603851.html> (Дата обращения: 04.09.2019)
6. An Act for Exempting their Majestyes Protestant Subjects dissenting from the Church of England from the Penalties of certaine Lawes [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=46304> (дата обращения: 07.03.2019)
7. An Act declaring the Rights and Liberties of the Rights and Liberties of the Subject and Settling the Succession of the Crown [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: http://constitution.org/eng/eng_bor.html (Дата обращения: 09.05.2019)
8. Act of Settlement [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL: <http://www.legislation.gov.uk/aep/Will3/12-13/2/contents> (Дата обращения: 17.05.2019)
9. Human Rights Act 1998 [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents> (Дата обращения: 21.07.2019)
10. Church of Scotland Act 1921 [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/11-12/29/contents> (Дата обращения: 15.08.2019)
11. Act of Settlement [Электрон.ресурс]. – 2011. – URL: <http://www.legislation.gov.uk/aep/Will3/12-13/2> (Дата обращения: 01.08.2019)
12. МакКлин Д. Государство и церковь в Великобритании // Государства и религии в европейском Союзе. - Москва: Институт Европы РАН, 2009. - 720 с.
13. Е.В. Бабошина Правовая политика стран Западной Европы в сфере конфессиональных отношений [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-politika-stran-zapadnoy-evropu-v-sfere-konfessionalnyh-otnosheniy.pdf> (Дата обращения: 11.07.2019).
14. Число неверующих в Великобритании впервые превысило 50% [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL: <https://www.bbc.com/russian/news-41154931> (Дата обращения: 10.09.2019).
15. Роббертс Г. Государство и церковь в Германии // Государства и религии в Европейском Союзе. - Москва: Институт Европы РАН, 2009. - 720 с.
16. Договор между Святым престолом и Италией. Рим, 11 февраля 1929 года [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: <http://vaticanstate.ru/lateranskie-soglasheniya> (Дата обращения: 10.06.2019).

17. Феррари С. Государство и церковь в Италии // Государства и религии в Европейском Союзе. - Москва: Институт Европы РАН, 2009. - 720 с.
18. Берлускони требует ревизии «католическо-коммунистической» конституции [Электрон.ресурс]. – 2010. – URL: <http://ria.ru/world/20100609/244404836.html> (Дата обращения: 15.06.2019).
19. James Newell. The Politics of Italy: Governance in a Normal Country - Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 385 p.
20. Феррари С. Европейская модель церковно-государственных отношений [Электрон.ресурс]. – 2005. – URL: <http://www.gazetaprotestant.ru/2005/12/evropeyskaya-model-cerkovno-gosudarstvennyh-otnosheniy-iii-iv/> (Дата обращения: 11.09.2019).

G.Zh. Majiev

Egyptian University of Islamic Culture «Nur-Mubarak», Kazakhstan, Almaty

Models and forms of a secular state and religious relations in modern Western countries

Abstract. In this article, the author analyzed the forms of interaction of religious associations and the state in Western countries. Currently, there is no clear general model in the world practice related to the relationship between the state and religion, especially with the principles of secularism, and a large number of conclusions about secularity studied to date show that researchers need even more research in this direction. In particular, this is a topical issue for countries oriented towards the secularity model of Western countries in preventing future problems and positively implementing secularism principles.

Within the framework of the topic, special attention was paid to the countries of Europe, Italy, France, Germany, Great Britain, studied by a comparatively analytical method of similarities and differences in their positions in state-confessional relations. As a result, several features and differences between these countries in this direction were established.

Key words: Europe; secularism; religion; state; law.

Г.Ж. Мажиев

Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», Казахстан, Алматы

Модели и формы светского государства и религиозных отношений в современных западных странах

Аннотация. В этой статье автор проанализировал формы взаимодействия религиозных объединений и государства западных стран. В настоящее время в мировой практике отсутствует четкая общая модель в отношении государства и религии, учитывая современные светские принципы. Большое количество светских аспектов, изученных до настоящего времени, свидетельствует, о том, что необходимо еще больше исследований в этом направлении. В частности, это актуальная тема для стран, ориентированных на модель светскости западных стран, в предупреждении будущих проблем и позитивной реализации принципов светскости.

В рамках данного исследования, особое внимание было уделено странам Европы, Италии, Франции, Германии, Великобритании. Автор исследования изучил сходства и различия принципов данных стран в государственно-конфессиональных отношениях с помощью сравнительно-аналитического метода. В результате было установлено несколько особенностей и различий этих стран в данном направлении.

Ключевые слова: Европа; светскость; религия; государство; закон.

References

1. Ponkin I.V. O tipologii svetskikh gosudarstv [On the typology of secular states]. Available at:<http://idograms.ru/?p=7741> [in Russian] (Accessed: 09.03.2019)
2. Ponkin I.V. Stoletie frantsuzskogo zakona o razdelenii tserkvey i gosudarstva [A Century of French Law on the Separation of Churches and the State]. (Izdatel'stvo Uchebno-nauchnogo tsentra dovuzovskogo obrazovaniya, 2005).

3. Maklakov V.V. *Konstitutsii zarubezhnykh gosudastv* [Constitution of foreign states] (Walters Clover, Moscow, 2010).
4. Robbers G. *Gosudarstva i religii v Evropejskom Soyuze Gosudarstvo i cerkov' vo Francii* [States and religions in the European Union State and Church in France] (Institute of Europe Russian Academy of Sciences, Moscow, 2009).
5. Nizamutdinov A. *Prezident Francii Zhak Shirak vyskazalsya protiv vklyucheniya v budushchuyu evropejskuyu konstitutsiyu upominaniya o hristianstve* [French President Jacques Chirac spoke out against the inclusion of Christianity in the future European constitution]. Available at: <http://www.rian.ru/politics/20040602/603851.html> (Accessed: 04.09.2019).
6. *An Act for Exempting their Majestyes Protestant Subjects dissenting from the Church of England from the Penalties of certaine Lawes*. Available at: <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=46304> (Accessed: 07.03.2019).
7. *An Act declaring the Rights and Liberties of the Rights and Liberties of the Subject and Settling the Succession of the Crown*. Available at: http://constitution.org/eng/eng_bor.html (Accessed: 09.05.2019).
8. *Act of Settlement*. Available at: <http://www.legislation.gov.uk/aep/Will3/12-13/2/contents> (Accessed: 17.05.2019).
9. *Human Rights Act 1998*. Available at: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents> (Accessed: 21.07.2019).
10. *Church of Scotland Act 1921*. Available at: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/11-12/29/contents> (Accessed: 15.08.2019).
11. *Act of Settlement*. Available at: <http://www.legislation.gov.uk/aep/Will3/12-13/2> (Accessed: 01.08.2019).
12. McClean D. *Gosudarstvo i tserkov' v Velikobritanii* [State and Church in the UK] // *Gosudarstva i religii v Yevropejskom Soyuze* [States and religions in the European Union]. (Institute of Europe Russian Academy of Sciences, Moscow, 2009).
13. Baboshina E.V. *Pravovaya politika stran zapadnoj Evropy v sfere konfessional'nykh otnoshenij* [Legal policy of the countries of Western Europe in the field of confessional relations]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-politika-stran-zapadnoy-evropy-v-sfere-konfessionalnyh-otnosheniy.pdf> (Accessed: 11.07.2019).
14. *Chislo neveruyushchikh v Velikobritanii v pervyye prevysilo 50%* [The number of non-believers in the UK has exceeded 50% for the first time]. Available at: <https://www.bbc.com/russian/news-41154931> (Accessed: 10.09.2019).
15. Robberts G. *Gosudarstvo i cerkov' v Germanii* [State and Church in Germany] // *Gosudarstva i religii v Evropejskom Soyuze* [States and religions in the European Union]. (Institute of Europe Russian Academy of Sciences, Moscow, 2009).
16. *Dogovor mezhdru Svyatym prestolom i Italiyey. Rim, 11 fevralya 1929 goda* [Treaty between the Holy See and Italy. Rome, February 11, 1929]. Available at: <http://vaticanstate.ru/lateranskie-soglasheniya> (Accessed: 10.06.2019).
17. Ferrari S. *Gosudarstvo i cerkov' v Italii* [State and Church in Italy] // *Gosudarstva i religii v Evropejskom Soyuze* [States and religions in the European Union]. (Institute of Europe Russian Academy of Sciences, Moscow, 2009).
18. *Berluskoni trebuyet revizii «katolicheskoy-kommunisticheskoy» konstitutsii* [Berlusconi demands revision of the «Catholic-Communist» constitution]. Available at: <http://ria.ru/world/20100609/244404836.html> (Accessed: 15.06.2019).
19. James Newell. *The Politics of Italy: Governance in a Normal Country*. (Cambridge University Press, Cambridge, 2010).
20. Ferrari S. *Evropeyskaya model' cerkovno-gosudarstvennykh otnosheniy* [European model of church-state relations]. Available at: <http://www.gazetaprotestant.ru/2005/12/evropeyskaya-model-cerkovno-gosudarstvennyh-otnosheniy-iii-iv/> (accessed 11.09.2019).

Автор жайды мәлімет:

Мажиев Ғылымбек Жәдігерұлы – Дінтану кафедрасының докторанты, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Әл-Фараби көш. 73. Алматы, Қазақстан.

Majiev Gilimbek Zhadygeruly – Ph.D. student, Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, str., Al-Farabi 73. Almaty, Kazakhstan.